

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetslektor, cand. mag. H. P. Clausen, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, førstebibliotekar, cand. mag. Niels Åge Nielsen, arkivar, mag. art. Knud Prange, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard og arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg.

Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag. (Gad, 1964). 345 s. 32,25 kr.

Det er ikke ofte, den danske adel er hovedemne for et større videnskabeligt arbejde. Forskningens hovedveje har i længere tid ført i retning af kulturhistorie, menigmands historie, økonomiske og sociale forhold. Der kan være mange og udmærkede grunde hertil, men det er rart ind imellem at se et af de »store, gamle« temaer taget op til ny behandling. Statistikerens Svend Aage Hansens statsvidenskabelige disputats: »Adelsvældens Grundlag« viser ved sit brede anlæg og sin vide horisont, at adelens historie i perioden 1475 til 1720 er en meget væsentlig del af hele landets historie i dette kvarte årtusind. Den brede behandling af emnet er fortjenstfuld, fordi den giver perspektiv og søger at vise sammenhænge, hvor man måske ikke før har ledt efter sådanne, men på den anden side bevirker bredden nok, at bogens bedste afsnit står mindre markant, end man kunne ønske.

»Adelsvældens Grundlag« er det foreløbigt sidste arbejde i den forskningstradition, der i Danmark tog sin begyndelse med Gustav Bangs disputats »Den gamle Adels Forfald« fra 1897. Problemet var dengang, hvorfor så mange af de gamle, danske adelslægter før 1660 uddøde, og Bangs metode var en befolkningsstatistisk analyse af forskydninger i fødsler, dødsfald og indgåede ægteskaber.

Uden at foretage nogen egentlig opgørelse af antallet af adelige personer mente Bang dog at kunne slutte, at der fra 1530 til 1679 fandt en fortsat nedgang sted i antallet af adelige. Årsagen lå i første række i ægteskaber mellem nært beslægtede, der rådede sygelige tilstande hos adelen, den var degenereret.

Allerede ved det mundtlige forsvar af disputatsen og siden ved indlæg i Historisk Tidsskrift blev Bangs synspunkter genstand for livlig diskussion. Nogen afklaring førte denne ikke til, Bangs teser blev ligesom hængende i luften, ubeviste, men heller ikke endeligt afviste. Først da grundmaterialet, antallet af stamtavler over adelige slægter var blevet langt mere omfattende, end det var på Bangs tid, kunne problemet tages op til ny og frugtbar drøftelse. Spørgsmålet om indgiftets betydning blev løst af Albert Fabritius i en afhandling om »Indgiftet i den danske Højadel i det 17. Aarhundrede«¹⁾. Det viste sig nemlig, at ægteskab mellem nærtbeslægtede ikke forekom særlig hyppigt, og dermed bortfaldt denne hovedårsag til en eventuel degeneration hos den gamle adel.

I 1846 kom Albert Fabritius' disputats »Danmarks Riges Adel, dens tilgang og afgang 1536–1936«. Af største betydning er det, at dette arbejde ikke blot behandler adelens uddøen, men også tilgangen af nye adelslæg-

¹⁾ (Festskrift) Til Knud Fabricius 13. august 1945. Kbh. 1945.

ter. Mens Bangs statistik byggede på det enkelte individ, er Fabritius enhed slægten. Dette giver problemet et helt andet perspektiv. Man må gøre sig klart, at med begrebet slægt tænkes der kun på mandslinjerne, mens man ser væk fra kvindernes efterkommere. Det bevirker, at en afgrænset gruppe af slægter – eller en gruppe hvor tilgangen af nye slægter er lille – uundgåeligt vil blive mindre i henseende til slægtstal, da det er imod enhver rimelighed, og imod al erfaring, at alle mandstammer skulle fortsætte i det uendelige i fremtiden. I den henseende adskiller den gamle adel sig ikke fra borgerlige slægter, der synes at »uddø« i nogenlunde samme tempo som de adelige.

Hermed er Gustav Bangs gamle problem for så vidt løst. Nu opstiller Svend Aage Hansen imidlertid brikkerne på en ny måde. Ligesom hos Bang er regneenheden ikke slægten, men individet, og formålet med undersøgelsen er at få fastslået, hvorvidt den gamle adel gik tilbage i persontal – ikke i slægtstal – og i bekræftende fald, hvornår dette fandt sted, og hvad der var årsagerne. Bogen bygger på den opfattelse, at befolkningsmæssige fænomener er nært sammenknyttet med spørgsmål om økonomisk og social position, og undersøgelsen beskæftiger sig i meget høj grad med det grundlag, hvorpå adelens politiske magt hvilede: økonomiske, sociologiske og demografiske faktorer. Det er derfor med rette, den bærer titlen »Adelsvældens Grundlag«.

Udgangspunktet er adelens godsbesiddelse. Forfatteren har samlet statistiske oplysninger om hver enkelt hoved- og ladegård: eventuelt oprettelses- og nedlæggelsesår, hartkornstørrelse, hovedbygningens opførelsesår ejernavne med 25 eller 10 års mellemrum, data vedrørende overdragelser med købers og sælgers navn, overdragelsesår og overdragelsesmåde. Kilderne er hovedsagelig de tryk-

te, først og fremmest Trap og Adelsårbogen. Gennemgangen af dette statistiske materiale, navnlig salgene, giver grundlag for en tydelig firedeling af perioden:

1. Den senmiddelalderlige krise 1475 til 1520.
2. Prisrevolutionens og den økonomiske stabiliserings tid 1520 til 1600.
3. Adelsvældens slutfase med begyndende prisfald og voksende ustabilitet 1600 til 1660.
4. Sammenbruddets og den vedvarende agrardepressions tid 1660 til 1720.

Hver af disse faser vies nu et særligt kapitel, der behandler den vekslende økonomiske baggrund for storlandbruget og konsekvenserne heraf for adelens position.

Efter det økonomiske grundlag behandles de sociale faktorer. Et kapitel belyser mobilitetsforhold under adelsvælden: godsmobiliteten, uddannelsesrejsernes betydning og lensmandsstillingerernes rekrutteringsforhold. Det følgende afsnit behandler standsdiffusionen under enevælden, nemlig rekrutteringen til de civile topstillinger, udsondringen af en ny højadel, erhvervsfordeling og adelens giftermålsforbindelser. Endelig vies to kapitler til de demografiske faktorer. Der er tale om en individualanalyse, hvor forfatteren opererer med alle de adelspersoner, der har levet mellem 1500 og 1720. Derved kan der foretages en opgørelse af antallet af adelige gennem hele perioden foruden beregninger af dødelighedsforhold, ægteskabs- og fødselshyppighed. Grundlaget er i altovervejende grad Adelsårbogens stamtavler, og for de slægter, der endnu ikke har været behandlet der, anden trykt litteratur eller slægthistoriske manuskripter, isæt Thisets.

På grundlag af resultater, der er indvundet i disse kapitler, følger så konklusionen, hvor det bl. a. hedder, at adelens demografiske udvikling har været stærkt påvirket af de skiftende økonomiske vilkår, der må bære den

væsentligste del af skylden for nedgangen i slutningen af middelalderen, og for at den tidligere politisk stærke lederklasse i løbet af kun 60 år efter 1660 reduceredes til en lille ubetydelig gruppe. Nedgangens kronologiske placering tyder ikke på, at den var en forudsætning for enevældens indførelse, men snarere en følge deraf.

Bogens disposition er omtalt så udførligt, fordi den viser noget om, hvor mange og hvor væsentlige emner forfatteren beskæftiger sig med. Mangt og meget kunne friste til drøftelse enten i tilslutning eller afstandtagen, men det vil vel være rimeligt at anlægge en metodisk vurdering og illustrere den med eksempler.

Bogen vidner i sin form om tre arbejdsprocesser: 1. Tilvejebringelsen af det talmateriale (gods- og personstatistik), som afspejles i 23 bilag. 2. Bearbejdelsen af dette materiale, som fremgår af de mange tabeller, der er spredt rundt om i teksten – og som desværre er forsynet med et temmelig upraktisk nummersystem. 3. De konklusioner, der drages af tabellerne, nemlig bogens tekst.

Der skal ikke gøres mange bemærkninger til de to sidste punkter. Konklusionerne er sikkert gennemgående rigtige, så langt tallene kan bære, men forfatteren kan nok ikke helt sige sig fri for at nære for stor tillid til tallene i sig selv. Det er fristende for historikeren at slutte *e silentio* – at slutte ud fra kildernes tavshed eller ud fra mangelen på kilder. Men det er også farligt og ofte forkert. En af bogens tabeller²⁾ viser, at i 1500-årene former højadelens befolkningsudvikling sig adskilligt bedre end den øvrige adels, og det hedder, at »der er (bl. a.) herved tilvejebragt en vigtig del af grundlaget for at indkredse årsagsforholdene bag adelens numeriske tilbagegang«³⁾. Argumentationen er

vist ikke bindende. De ældste bevarede adelige slægtbøger stammer netop fra denne periode, og da de fortrinsvis beskæftiger sig med højadelen, har man ganske god rede på denne gruppes medlemmer. Havde man haft et tilsvarende godt kildemateriale for den øvrige adels vedkommende, kunne det være, at denne gruppes befolkningsudvikling havde tegnet sig mere gunstigt i tabellen, end den nu gør.

Noget tilsvarende gælder, når det et sted hedder: »Ægteskaber mellem adelige og borgerlige er endnu sjældnere. Før 1520 kendes overhovedet ingen ægteskabelige forbindelser mellem adelige og købstadsborgere...«⁴⁾. Hvis man gennemgår stamtavlerne i Adelsårbogen for de slægter, der levede i senmiddelalderen, bliver man slået af, hvor sjældent man overhovedet kan sige noget om adelens valg af ægtefæller. Gang på gang må man lade sig nøje med, at en adelig var gift med NN eller eventuelt Peder NN eller Karen NN. Føjer man dertil de lavadelsløgter, der ikke er behandlet i Adelsårbogen, og hvis genealogiske forhold næsten totalt unddrager sig belysning, får man et stærkt indtryk af, at antallet af ukendte ægtefæller er så stort, at det næppe har større vægt at ræsonnere over hyppigheden af »blandede« ægteskaber.

Lad os som eksempel betragte slægten Mule af Falkendal, der uddøde før år 1500. Den var bosat i Roskilde, hvor medlemmer af slægten var rådmænd og fogder. I de (mindst) 15 ægteskaber, som slægtens mænd og kvinder indgik, var 3 eller 4 af ægtefællerne adelige, 4 kendes kun af navn og kan næppe standsbestemmes, 5 kendes overhovedet ikke, og 2 var borgerlige⁵⁾. Det er nemlig ikke rigtigt, at der ikke kendes ægteskaber

⁴⁾ Sst. s. 66.

⁵⁾ Gyncekin Clausen var gift med Catharina Gudmundsdatter og hans søster med Catharinas bror, der var borger i Roskilde.

²⁾ Tabel 9.10 s. 239.

³⁾ Sv. Aa. Hansen s. 241.

mellem adelige og købstadsborgere før 1520. Johanne Hansdatter Mule (nævnt 1471) var gift med Odense-rådmanden Jens Hagensen, Marcus Mule (nævnt 1486) med Marine, Tord Jepsens datter fra Svendborg, Kirstine Bentsdatter Neb (enke 1444) med Per Guldsmed i Kalundborg, Mikkel Andersen Jernskjæg (nævnt 1473-1502) med en guldsmededatter fra Næstved, og adskillige andre tilfælde kunne nævnes.

Endnu et eksempel på lovlig stor tillid til kildematerialets fuldstændighed finder jeg i omtalen af den danske adels gældsstiftelse i Kiel. Side 110 og 133 drages der forskellige slutninger ud fra antallet af bevarede gældsbreve. Det hedder således: »Fra tiåret 1580-89 har Rubow kun truffet på 3 stykker og fra det følgende tiår samme antal. Først tiåret 1600-09 betegner en virkelig skærpelse. Der kendes fra denne periode 24 danske Kielerlån«. Kan man nu være sikker på, at der ikke fra 1500-tallets slutning har været adskillige gældsbreve, som vi i dag savner kendskab til, sådan at man ikke kan slutte noget ud fra den tilsyneladende stigning? Nej sandelig kan man ikke være sikker – tværtimod. I en lignende tale fra 1591 sagde Anders Sørensen Vedel, at adelen går »ad Kieler gade med hatten i haanden« og tilbyder 10 eller 12 procent i rente. En sådan udtalelse kan ganske simpelt ikke have sin baggrund i 3 gældsstiftelser på 10 år, der må have været tale om adskilligt flere. Nuvel, kan man sige, man må slutte ud fra det talmateriale, der er bevaret. Men det er netop, hvad man ikke må, når man som her positivt ved, at det bevarede materiale er vildledende. I et sådant tilfælde har man ikke mulighed for at drage slutninger, der korresponderer med virkeligheden.

Som nævnt er Svend Aage Hansens grundmateriale oplysninger om de enkelte hovedgårde og adelspersoner. Disse oplysninger findes i bogen kun i bearbejdet form nemlig i de mange

bilag. Det må have kostet et imponerende stort arbejde at tilvejebringe bilagens mængder af tal, men det er synd, at grundmaterialet så at sige er gledet bag ud af bogen. Ofte fængsles eller ægges man af et eller andet i bilag og tabeller, men man har næsten ingen reel mulighed for at kontrollere tallene. Man forstår, at bogen ville blive langt større (og dyrere), hvis alle enkeltoplysningerne havde været med, men man beklager, at det ikke er tilfældet. Den manglende kontrolmulighed bevirker, at man flere gange uvilkårligt vægrer sig ved at godtage forfatterens konklusioner. Af og til ledsages fremstillingen af eksempler, og i mangel af det fuldstændige materiale giver man sig så i kast med dem – og bliver undertiden skuffet. Som ét tilfælde kan nævnes, hvad der ovenfor er fremført om ægteskaber mellem adelige og borgerlige. Dertil kan for eksempel lægges, at det et sted hedder, at der i senmiddelalderen kun er tale om få adlinger af købstadsborgere »nemlig«, og så følger 4 navne⁶⁾. Så vidt jeg kan se, mangler her Peder Hansen (Lilliefeld), adlet 1476, og Erik Hansen (Bernhoft), adlet 1503. Det er ikke, fordi der derved bliver tale om mange adlinger, men det svækker desværre tilliden til bogen.

Forhåbentlig er der tale om enkelte tilfælde, langt mere væsentligt er det at bedømme talmaterialets bærekraft. Personstatistikken bygger hovedsagelig på Adelsårbogen. Undersøgelsen omfatter i alt cirka 628 slægter⁷⁾, og Adelsårbogen har indtil nu bragt stamtavler over 714 slægter. Af disse er formentlig 250-300 adlet senere end 1720 og falder dermed uden for undersøgelsen, og det samme gælder ca. 80 slægter, der var uddøde før 1476. Det vil sige, at kun godt og vel

⁶⁾ Sv. Aa. Hansen s. 66.

⁷⁾ Ifølge tabel 9.1 var der 1475 312 slægter og tilgangen frem til 1719 var efter tabel 9.2 på 316 slægter. (De 3 kolonner »tilgang« er talt sammen.)

halvdelen af de slægter, Svend Aage Hansen opererer med, er behandlet i Adelsårbogen. Vi hører meget lidt om, hvorfra der er hentet viden om de øvrige slægter og slet intet om kvaliteten af denne viden. Det ville også have været rart med nogle betragtninger over Adelsårbogens kildeværdi. Årbogen begyndte at udkomme i 1884, og cirka 40 % af dens stamtavler er ældre end 1911, og endnu 40 % er fra perioden 1911-37. Dertil kommer, at de senere årgange gennemgående har behandlet nyere og mindre slægter, hvad der betyder, at Svend Aage Hansens materiale forskydes mod de ældre årgange. Hvor meget er svært at se, da samtlige 628 slægter ikke er nævnt noget steds i bogen.

Der kan dog gøres en prøve. Side 196 nævnes de 47 slægter, som henregnes til højadelen i begyndelsen af 1500-tallet. De er alle behandlet i Adelsårbogen, 34 før 1911, yderligere 8 før 1938 og 5 efter dette år. Materialet har altså en betragtelig alder og kan ikke på nogen måde gøre krav på at være fejlfrit. Alene det, at mange af stamtavlerne er fra tiden før landsarkivernes oprettelse og før for eksempel en så vigtig kilde som kirkebøgerne blev let tilgængelige, viser det. I de forløbne år har Adelsårbogen bragt en del rettelser til de tidligere givne stamtavler, men rettelserne er ganske tilfældige og tilfældigt fordelt, til mange stamtavler findes således ikke én rettelser. Kun få stamtavler er kommet i revideret udgave, og netop de tilfælde viser, hvor fejlfulde de gamle stamtavler var. Det havde været rimeligt, om bogen havde givet en redegørelse for dette problem, og man må i hvert fald gøre sig klart, at befolkningsstatistikken for de ældre tiders vedkommende er behæftet med betydelig usikkerhed, og at den end ikke for den nyeste tid er fejlfri.

I den jordstatistik, der spiller så væsentlig en rolle i »Adelsvældens Grundlag«, er tællingsenheden hovedgården. Forfatteren skriver selv, at

»helt tilfredsstillende er dette mål ganske vist ikke, for så vidt som gårdene omfatter vidt forskellige størrelser fra 3-4 tdr. hartkorn til 250-300 tdr. Denne enhed er imidlertid den eneste brugbare, idet der bortset fra året 1682 ikke foreligger ensartede, hele landet omfattende oplysninger om gårdenes hartkornsstørrelser«^{*)}. Dertil kommer, at ikke blot varierer selve hovedgårdene i størrelse, men der var sandelig også forskel på, hvor meget fæstegods der hørte til en hovedgård. Nogle adelige skrev sig til en hovedgård, der ikke i størrelse overgik en almindelig bondegård, og som ikke havde fæstegods, mens andre sad inde med vidtstrakte godskomplekser. Den væsentligste kilde for hovedgårdsoplysningerne er Trap Danmark 4. udgave, og det kunne måske have været oplysende at sammenligne denne udgave med de hidtil udkomne bind af 5. udgave. Navnlig for øernes vedkommende tror jeg, at den gamle udgave er behæftet med væsentlige svagheder, som kan indvirke uheldigt på undersøgelsens resultater. Således er der ikke altid taget hensyn til, at en adelsmand godt kan skrive sig »af« en gård uden at eje den - han kan for eksempel have den i len, og 4. udgave af Trap mangler omtale af en lang række af lavadelens hovedgårde. Men selv om hovedgårdstallet »er det eneste brugbare«, er det et spørgsmål, om det er tilstrækkeligt brugbart. I en undersøgelse af ejendomsforhold i 1700-tallet er Axel Linvald inde på problemet^{*)}. Det er så heldigt, at man for denne periodes vedkommende kender både hovedgårdstal og hartkornstal, således at det er muligt at vurdere, om hovedgårdstallet er repræsentativt. Linvald når til det resultat, at det er det ikke, og at man må benytte hartkornstallet, hvis man vil have et pålideligt billede af udviklingen.

*) Sv. Aa. Hansen s. 20.

*) Historisk Tidsskrift 8. r. bd. 4 tillæg.

Noget lignende fremgår for så vidt af Svend Aage Hansens egne undersøgelser. Det hedder således side 175, at den gamle adel ved »førstegangstab« mistede 75 % af sine hovedgårde fra 1660 til 1720, men regnes tabet ud i hovedgårdshartkorn, bliver det kun på 50 %. Og så er hovedgårdshartkornet endda ikke noget særlig godt mål for godsernes samlede størrelse (inclusive fæstegods), idet det kun udgjorde ca. 10 % af godsmængden, de 90 % falder ofte gennem maskerne i undersøgelsens grove net. Således side 56, hvor »modstanden mod højadelens godserhvervelser (i senmiddelalderen) er blevet reduceret ved at kirken, enten i erkendelse af adelens voksende politiske styrke, egen svaghed eller magtbud fra kronen, har undladt at konkurrere om den betydelige mængde udbudt gods«. Det er rigtigt, at kirken ikke erhvervede så forfærdelig mange hovedgårde, men dens godserhvervelser bestod jo netop tit i enkelte bondegårde, møller, byggesteder osv. På denne baggrund kan man næppe tale om, at der efter 1460 »ikke sker nævneværdig vækst i klostergodset«¹⁰⁾. For Øm Kloster gælder, at en af de store perioder med godserhvervelse falder i årtierne omkring 1500 og for Vor og Tvillum Kløstre er disse år overhovedet de mest indbringende i klostrenes historie. Hvis Svend Aage Hansen havde benyttet Poul Rasmussen: »Herreklostrenes Jordegods«, 1957, havde han næppe ladet sig nøje med hovedgårdstallene. Af samme forfatters udgave af Aarhusgårds og Aakær lens jordebog 1544¹¹⁾ fremgår i øvrigt, at hovedparten af Aarhus-bispernes godserhvervelser (i fem østjyske herreder) faldt i perioderne 1395-1449 og 1491-1520.

Disse eksempler betyder i mine øjne, at hovedgårdstallene ikke i sig selv og ikke uden alvorlig reserva-

tion kan benyttes som grundlag for konklusioner om udviklingens gang. Supplerende tal, hentet fra den store matrikel fra 1688 og udvundet ved detailanalyser på linje med Poul Rasmussens, kunne have bødet på dette forhold. Som jordstatistikken nu foreligger, vil den sikkert vise sig at være et af de mest sårbare punkter i »Adelsvældens Grundlag«.

For at skabe den fornødne oversigt i bogens mange tabeller, opstiller forfatteren forskellige grupper: middelalderadel, gammel dansk adel, enevoldsadel osv., og der sættes forskellige kronologiske skel. Dette er nødvendigt – og der er i øvrigt også god overensstemmelse med den øvrige forskning på dette område – men enhver opstilling af grupper er en abstraktion. Man må derfor hele tiden være på vagt mod at lade sig binde af de grænser, man selv har sat, og man må huske, at det er virkeligheden bag skel og grupper, man skal sige noget om.

Side 83 skildres forholdene efter Grevefejden, hvor den holstenske adel i de første år havde spillet en vis rolle i Danmarks lensstyrelse. Holstenerne gled snart ud, skriver forfatteren, og »allerede 1543 er der kun 2 hovedlen tilbage på holstenske hænder ... Begivenhederne tyder på, at den danske højadels magtgrundlag trods alt var ret bæredygtigt«. I det sidste ræsonnement er der åbenbart ikke taget hensyn til de indvandrede tyskere blandt lensmændene. Ser man på, hvor mange udlændinge (især tyskere og holstenerne) der fik forleninger i Danmark, bliver resultatet noget anderledes. Fra 1536 til 1587 var der 99 udlændinge, der blev lensmænd i Danmark, adskillige af dem havde mere end 1 len, og her er kun regnet med den enkeltes første tildeling af et len. Højdepunktet i denne periode var 1560-69 med 22 førstegangsførlener. Også mange af hovedlenene var i hænderne på indvandrede, det drejer sig i 1570 om 6 af 60 len,

¹⁰⁾ Sv. Aa. Hansen s. 55.

¹¹⁾ Kbh. 1960, s. 144.

1600 7 af 57, 1640 5 af 53 og 1660 (for de østensundske len 1658) 12 af 49 len. Dette store og stigende kontingent af indvandrede kunne dog nok tyde på, at højadelens magtgrundlag ikke var så bæredygtigt endda.

Af og til har man en fornemmelse af, at forfatteren opererer noget håndfast med sine grupper, sådan at der så at sige bliver skåret i levende kød og blod. Det gælder for eksempel tabel 2.8 om adelens lokalbundethed til de enkelte landsdele, og det gælder vurderingen af højadelens stigende dødelighed efter 1650 på side 250. Størst betydning får problemet, når man kommer til en afgrænsning af gruppen »gammel dansk adel«. Ligesom tidligere forskere forstår forfatteren herved alle de adelsslægter, der på den ene eller anden måde var optaget i den danske adel før enevældens indførelse 1660. Denne definition har efter min mening en væsentlig betydning for vurderingen af »den gamle adels godstab«¹²⁾ og navnlig for Svend Aage Hansens kapitel om standsdiffusionen under enevælden, især tabel 8.1 om embedernes fordeling efter stand 1660–1720.

Det fremgår heraf, at som medlemmer af den gamle danske adel regnes bl.a. holstenerne Claus og Frederik Ahlefeldt, de tyskfødte fyrstetjenere Körbitz og Lütow (naturaliseret henholdsvis 1649 og 1655), Frederik 3.'s søn Ulrik Frederik Gyldenløve (naturaliseret 1655) og Hans Schack. Om den sidste hedder det dog side 208, at han er naturaliseret så sent – nem-

lig 1658 – »at han nok teknisk, men ikke reelt er at henføre til den gamle adel«. Det samme må så gælde Charisius og Lerche, der blev adlet henholdsvis 1659 og 1660, det gælder for de tidligere nævnte og for adskillige andre af den ældre enevældes embedsmænd, som i tabellen regnes for gammel dansk adel. Her er der grund til at hævde, at opgaven er – ikke at belyse det, der skete med, hvad der »teknisk« set var gammel dansk adel – men med det der »reelt« var gammel adel. Når man undersøger, hvordan og hvorfor »denne tidligere politisk stærke lederklasse i løbet af kun 60 år efter 1660 reduceredes til en lille, ubetydelig gruppe«¹³⁾, er det afgjort forkert til denne gruppe at medregne for eksempel tyskfødte fyrstetjenere og illegitime kongebørn, der kun i kraft af kongelig nåde havde en position. Værst er nok, at hertugdømmernes adel gennemgående synes at være regnet med til den gamle danske adel, det præger i mangt og meget afsnittet om embedsstandens rekruttering under enevælden.

Dette afsnit er i det hele blevet noget af et stedbarn, hvad der er så meget mere beklageligt, som det efter min mening hænger meget nøje sammen med problemet om den gamle adels skæbne efter 1660. I tabel 8.1 vises med 10 års mellemrum fra 1660 til 1720, hvor stor en procentdel den gamle adel udgjorde i kongens råd, kollegierne, appelinstanserne og blandt amtmændene. På grund af det stive skel ved 1660 bliver adelens procenttal for de første år alt for højt. For amtmændenes vedkommende har tabellen 93 % gammel adel i 1660; ser man på, hvem der reelt tilhørte gruppen, får jeg tallet til 70 %. Opdelingen i 10-år er også mere statistisk end historisk. Det ville sikkert have været mere frugtbart at danne perioder, der var baseret på den almindelige historiske udvikling. Forholde-

¹²⁾ Om dette problem har jeg skrevet en mindre afhandling i *Jyske Samlinger*, ny rk. bd. 6, s. 1–14. Under det mundtlige forsvar af Svend Aage Hansens disputats påviste præces, at jeg i min opstilling af tallene for det adellige hartkorn omkring 1660, 1688, 1730, 1746 og 1766 ikke har været opmærksom på, at Fridericias tal for 1650'erne, som jeg bl. a. bygger på, medregner Skåne, mens de følgende tal naturligvis er beregnet uden Skåne. Om dette beklagelige faktum påvirker hovedlinjen i min afhandling, vil jeg gerne drøfte ved en senere lejlighed.

¹³⁾ Sv. Aa. Hansen s. 276.

ne udvikler sig nemlig ikke helt så retlinet, som tabellen synes at vise, og det er muligt at få et mere nuanceret billede end det, procenttallene antyder. Når det drejer sig om amtmændene, havde det også været en fordel med en geografisk opdeling af materialet. Der ville herved været opstået en interessant tredeling af landet. Som eksempel kan man tage amtmandsudnævnelserne mellem 1660 og 1670, idet det dog skal bemærkes, at de absolutte tal ikke er store, således at procenttallene skal vurderes med nogen forsigtighed:

Amtmands- udnævnelser 1660-70 i %	Gammel dansk adel	Hertugdøm- mernes adel	Udenlandsk adel	Borgerligt fødte
Sjælland + Bornholm	35	25	20	20
Fyn	70	15	0	15
Jylland + Ribe	70	10	0	20
Hele Danmark	60	13	7	20

Når man bevæger sig fra øst mod vest, stiger den gamle adels andel af stillingerne, mens de to andre adelsgruppers andel tager af. Ganske det samme forhold genfindes for stiftamtmandseembedernes vedkommende. Kombinerer man dette med, hvad man ved om, hvor de forskellige grupper havde hovedparten af deres godser liggende, ser man, at der for den gamle adels vedkommende er en smuk overensstemmelse. Hovedparten af dens godser lå på Fyn og i Jylland. Helt så enkelt er det ikke for den udenlandske adel, der sad inde med en stor del af de fynske gårde. Her kan man søge forklaringen for eksempel i kongernes ønsker om at have pålidelige – og derfor fremmede – amtmænd og stiftamtmand på Sjælland og den fremmede adels ønske om at være hoffet så nær som muligt. Spørgsmålet om kongemagtens betydning skal jeg vende tilbage til i slutningen.

Amtmændene i Norge mangler i Svend Aage Hansens tabel, men i teksten står: »I den norske lokaladmini-

stration fandt den gamle adel sin sidste skanse«¹⁴⁾. Her har forfatteren dels overfortolket, dels misforstået de to norske fremstillinger, han bygger på. Den gamle adels andel i udnævnelserne var nemlig kun:

1660-1699	8 af 18 stiftamtmand
1699-1766	2 af 35 stiftamtmand
1660-1699	19 af 43 amtmænd
1699-1766	0 af 46 amtmænd.

Det hævdes ligeledes, at af samtlige 65 norske stiftamtmand i tiden 1660-1814 var blot ca. 11 af borgerlig herkomst. Jeg har kun tallene frem til 1766, hvor der udnævntes 53 stiftamtmand, men heraf var 18 borgerlige ved deres udnævnelse (1 af dem blev siden adlet), endnu 6 var borgerligt født, men adlet inden udnævnelserne, og 3 tilhørte våbenbrevslægter, der næppe kan kaldes adelige. Disse tal giver unægtelig et noget andet indtryk af udviklingen. Svend Aage Hansens tal: 11 borgerlige af 65 stiftamtmand stammer fra Jakob Friis' bog »Stiftamtmand i Kristiansand før 1814«, hvor der ganske rigtigt står, at kun 11 var af *rent* borgerlig herkomst. Det lille ord *rent* viser, sammen med en af de følgende sætninger »Flertallet var sønner av sivile eller militære embedsmenn«, at Friis med borgerlig mener søn af en købstadsborger med næringsbrev og forretning i modsætning til for eksempel en søn af en præst eller kaptajn. Men her gælder det modsætningen: adelig – borgerlig, og da bliver tallene anderledes. I det hele taget kunne det norske materiale nok have fortjent at blive gennemarbejdet og sammenholdt med det danske.

Periodiseringen i 10-år og skellet ved 1660 giver også et misvisende resultat ved den tabel, der viser udviklingen indenfor kongens råd. Svend Aage Hansen har her en regelmæssig tilbagegang for den gamle adel fra 95 % i 1660 til 25 % i 1720. De to før-

¹⁴⁾ Sst. s. 206.

ste tal må dog udgå, da de er beregnet på grundlag af sammensætningen af rigsrådet, der ikke havde nogen nævneværdig indflydelse eller funktion. Først med geheimekonseilets oprettelse i 1670 dannes et virkeligt statsråd. Det bestod oprindeligt af 9 medlemmer, og ifølge tabellen var de 7 – eller 78 % – af gammel adel. Nu er det et spørgsmål, hvor oplysende procenttal er, når de absolutte tal er så små, og det bliver ikke bedre i de følgende år, hvor konseilets samlede medlemstal svinger mellem 4 og 5, men tallet er endda for højt. Af de 7 personer kan kun de 4 reelt regnes til gruppen gammel dansk adel, idet to var indvandrede holstenske adelsmænd, og et tredje medlem var Ulrik Frederik Gyldenløve. Den gamle adels udgangsposition i kongens råd bliver altså ikke 95 eller 78 %, men 4 af 9, altså ca. 44 %. Denne relativt gunstige placering holdt dog ikke længe. Blandt de 9 gehejmeråder, der udnævntes fra 1671 til 1699, var kun 1 af gammel adel, nemlig Jens Juel, der blev medlem af rådet senest 1680. Det er altså ikke rigtigt, når Svend Aage Hansen mener, at standens overvægt varede ved til midten af 80'erne, og jeg kan heller ikke tilslutte mig konklusionen, at det påfaldende længe efter statsforandringen var nødvendigt for den nye enevælde at bygge på den gamle adel¹⁶⁾.

Grunden til, at gruppen så hurtigt reduceres i statsrådet, må efter min mening søges i kongens uvilje mod den gamle adel. I Christian 5.'s testamenter, både det af 1683 og det af 1698 betones det gang på gang, at det ikke er billigt »at binde bestillinger og charger til adelige naissance, blod og byrd«, men enhver undersåt skal åbnes døren »end oc til de høyeste charger«. Grundtonen i testamenterne er en dyb mistænksomhed mod dem, der måtte have hang til den forrige regeringsform, og her er der så

ganske tydeligt tænkt på den gamle adel. To eksempler er nok til at vise det. 1698 skrev kongen, at især burde man tage sig i agt for, at aldrig nogen af den gamle adel blev generalprokurør »efftersom handz fornemste function derudi består, at giffue agt paa at intet imod kongensz suverainite og hoyhed forretagisz«. Og lidt længere henne hedder det, at det må ikke tilledes dem, der beklæder de fornemste embeder ved kammeret og i finanserne at »alliere« sig med den gamle adel¹⁶⁾. Også andetsteds kommer den kongelige uvilje mod adelen til udtryk. Således skrev Christian 5. i sin dagbog d. 18. marts 1692, at det altid burde betænkes, at ingen af den danske adel fik ledelse af kammer, cancelli eller militære sager¹⁷⁾. Oluf Rosenkrantz' forsvarsskrift for den danske adel »Apologia nobilitatis Danicæ«, der udkom i 1681, har givetvis øget kongens uvilje mod standen – det fremgår bl. a. af den påfølgende proces mod forfatteren.

En nærmere betragtning af Svend Aage Hansens materiale, baseret på en smidigere periodisering, kunne også have givet interessante resultater. Når det side 209 hedder, at den nye højadel udgør tyngdepunktet af den tidlige enevældes statsmænd og hofadel, så er det i høj grad en sandhed med modifikation. I tiden 1670–1766 er der i virkeligheden tale om 3 perioder:

1671–82 12 gehejmeråder, hvoraf 7 var eller blev medlemmer af højadelen.
1682–1746 25 gehejmeråder, hvoraf 2 var højadelige, og de var begge knyttet til kongehuset med slægtsbånd.

1746–1766 8 gehejmeråder, der alle var højadelige.

I den midterste periode er højadelen altså temmelig langt fra at udgøre

¹⁶⁾ Kong Christian den Femtes Testamenter udg. v. J. J. A. Worsaae, 1860, s. 17, 14, 35 og 37.

¹⁷⁾ Aarsberetninger fra Gehejmearkivet, bd. 6, 1876–82 s. 272.

¹⁵⁾ Sst. s. 202.

noget politisk tyngdepunkt. Som forklaring kan man måske igen pege på en kongelig modvilje. En nøje analyse af Christian 5.'s testamenter synes at vise, at i de år, der forløber mellem det første og det andet testamente, er kongens følelser over for den nye højadel blevet noget køligere. Det hænger nok bl. a. sammen med de ægteskabsforbindelser, der knyttedes mellem den nye og den gamle adel – meget mod Christian 5.'s ønske. Således ville kongen i 1690 ikke tillade Jørgen Scheel at gifte sig med en grevinde Ahlefeldt med den begrundelse, at det ikke kunne tillades efter hendes fars testamente, og »at lige og lige udi stand bedst føiede sig tilsammens« – og så regnedes Scheel endda for en af sin tids rigeste adelsmænd i Danmark.

Side 211 skriver Svend Aage Hansen, at der var tale om et betydeligt pres af holstensk adel ind i stillinger i Danmark. Her kunne tallene igen have vist et differentieret billede, som sammenholdt med skriftlige kilder ville have understreget kongehusets betydning for udviklingen. Mens Christian 5. i sine testamenter kun advarede mod den danske adel, så advarede Frederik 4. både mod den danske og den holstenske adel i de »Regierungs Regeln«, som han efterlod til sin søn. Kongen opregner således en lang række stillinger, som den danske og holstenske adel ikke må beklæde. Det gælder først og fremmest de militære poster, men også for eksempel embederne som oversekretær i tyske kancelli og deputeret for kammeret. Kongen skriver, at aldrig igen må på én gang mere end 1 af den gamle danske og holstenske adel være medlem af gehejmekonseilet, og hvis man vil have en sådan i konseilet, må man vælge en, »der nicht sonderlich raffiniert und intrigant ist und nur das Landwesen und dessen Conservation verstehet«. Kongen slutter med at skrive, at trods disse råd om, hvorledes man skal tage sig i agt for den danske

og holstenske adel, skal man dog ikke foragte den; dens medlemmer kan dog alligevel, hvis de ellers er gode og ærlige folk og er dygtige nok, godt nå frem til andre embeder af og til. Ligeledes kan der også undertiden gives dem al slags høj rang, hvis de har gjort sig fortjent dertil, og hvis det kan ske uden med føje at præjudicere andre, som gerne ville have haft rangen før dem¹⁸⁾.

I det, kongen skrev om konseilets sammensætning, lå en indrømmelse af, at han ikke altid selv havde efterlevet disse regler. Det ses da også af følgende: Fra 1700 til 1710 tilhørte ikke mindre end 6 af de 9 gehejmeråder, der udnævntes, den danske og holstenske adel, og for eksempel var i sommeren 1703 hele 3 af konseilets 4 medlemmer enten danske eller holstenske adelige. Efter 1712 var disse grupper imidlertid ikke repræsenteret blandt nyudnævnelserne. Kongen skrev, at gruppen ikke måtte beklæde embedet som deputeret i kammeret, men før 1710 udnævntes der 2 danske og 1 holstensk adelig til dette embede. Efter 1712 udnævntes kun 1, nemlig Hans Schack, og han havde været gift med en søster til Frederik 4.'s dronning, Anna Sophie Reventlow.

Nøjagtig det samme skel træffes ved udnævnelserne til tyske kancelli, danske kancelli og amtmandsposterne. Før 1710 har kongen kun i ringe grad efterlevet sine egne regeringsregler, hvis vigtighed han indskærper sin søn, men han fulgte dem nøje fra ca. 1712. Spørger man om årsagen, må det være naturligt at pege på, at Frederik 4. i 1711 traf Anna Sophie Reventlow, og at han i sommeren 1712 blev viet til hende, skønt hans dronning endnu levede. Ægteskabet medførte en stigende indflydelse for den tyske del af Anna Sophies slægtninge, Holstein'erne, og det kan udmærket tænkes, at denne kreds har set sin

¹⁸⁾ Dansk Maanedsskrift 1865, bd. 1, s. 51–57.

fordel i at vække kongens uvilje mod såvel den danske som den holstenske adel. Dertil kommer, at bigamiet vakte en voldsom forargelse i adelige kredse, det medførte for eksempel et brud mellem Anna Sophie og hendes mor, og det har sikkert igen givet et spændt forhold mellem Anna Sophie og den holstenske adel, hun var udgået af. Hvor stor vægt man skal lægge herpå kan være usikkert, men det er givet, at der er tale om et knæk i udviklingen omkring 1712, og at årsagen skal findes hos kongen og hans omgivelser.

I det afsluttende kapitel skriver Svend Aage Hansen, at standsprivilegiernes bortfald efter 1660 gav øget gennemslagskraft for de dårlige ydre økonomiske vilkår, så at den gamle adel i kraft heraf trængtes ud af sine tidligere enemærker og blev henvist til andre og dårligere erhvervsmuligheder. Jeg tror, dette er rigtigt, men jeg tror ikke, det er tilstrækkeligt, og det er derfor, jeg i det foregående har beskæftiget mig så indgående med embedsstandens rekruttering under enevælden. Jeg ser dér så nøje overensstemmelse mellem kongehusets synspunkter og den faktiske udvikling, at jeg finder en årsagssammenhæng naturlig. Herved kommer den uheldige økonomiske udvikling imidlertid igen ind i billedet. Den højere embedsstand synes sammenlignet med godsejerne at have haft relativt gode indkomster, og ved at blive trængt ud af embedsstanden er den gamle adel blevet henvist til mindre rentabel virksomhed, og det har igen påvirket dens forskellige muligheder for at hævde sig. Herved bliver der tale om en ond cirkel, men efter min mening med en anden årsagssammenhæng end den, Svend Aage Hansen finder. Det vil også være fremgået, at jeg ikke mener, at den gamle adel som embedsklasse sad nær så fast i sadlen i årene før og efter 1660, som Svend Aage Hansen mener. En analyse af embedsstandens sammensæt-

ning – suppleret med en undersøgelse af adelens nationale rekruttering de sidste generationer før 1660 – tegner for mig et billede af en undermineret samfundsklasse. Tillige en samfundsklasse, der i flere henseender var så splittet, at det kun er muligt at bruge betegnelsen gammel dansk adel med den allerstørste forsigtighed.

I afsnittene om adelens demografiske forhold under den ældre enevælde kan man hente mange interessante og slående resultater. Selv om man kan drøfte grundmaterialets værdi, føler jeg mig overbevist om, at disse dele af bogen vil stå stærkest og smukkest. Forfatteren finder, at der især efter 1660 sker stærke ændringer i den gamle adels erhvervmæssige struktur, idet hovedgårdsbesidderne udgør en stadig mindre del af gruppen. For resten af gruppen blev militærvejen det overvejende eksistensgrundlag. Dette forholds betydning fremgår af, at officerer af de lavere grader kun måtte gifte sig, hvis deres kår derved forbedredes. Parallelt hermed vises det, at nedgangen i adelens fødselshyppighed skyldes nedgang i ægteskabshyppigheden og ikke i frugtbarhed. Altså snarere et socialt end et biologisk fænomen. Tabel 10.18 viser, at hovedgårdsbesidderne havde en langt større ægteskabshyppighed end resten af adelen, og dette, kombineret med ændringen i erhvervsstrukturen, fører Svend Aage Hansen frem til den konklusion, at årsagerne til den gamle adels svigtende antal efter enevælden ikke skyldes fald i gruppens frugtbarhed, men en lavere ægteskabshyppighed på grund af ændrede og forringede erhvervsvilkår, og en højere dødsrisiko forårsaget af lavere økonomisk position og overgang til militærtjeneste. Jeg tror, der her er sagt noget meget væsentligt om årsagerne til, at adelen gik tilbage i antal af personer, og det er nok dette problem, der mere end noget andet er forfatterens udgangspunkt og hovedrørinde. »Adelsvældens Grundlag« vil

sikkert på flere måder inspirere til nye adelshistoriske studier, bl. a. gennem sine problemstillinger, og historikere vil sikkert med udbytte kunne studere værkets statistiske teknik.

Knud Prange.

Iselin Gundermann: Herzogin Dorothea von Preussen 1504-1547. Studien zur Geschichte Preussens. (Grote, Köln, 1965). 304 s.

Den 18. februar 1526 skrev hertuginde Dorothea, kong Frederik I's datter, på Duborg Slot i Flensborg det første brev til sin trolovede, hertug Albrecht af Preussen. Det aftalte ægteskab mellem den danske konges datter og den unge hertug af Preussen, var et rent politisk arrangement. Begge parter havde brug for at styrke en svag hjemlig position med udenrigske familiebånd. Frederik I sad ikke fast i sadlen, så længe Christian II endnu var på fri fod, og hertug Albrecht havde som den sidste ordensmester for den tyske ridderorden, der beherskede det, der senere hed Østpreussen, gjort skridtet over til lutherdommen; ordenslandet blev et hertugdømme med den tidligere ordensmester som regerende fyrste. Han hørte til huset Hohenzollern; men det var en anden gren af familien, der regerede i Brandenburg. Først i 1618 kom disse to lande under samme scepter.

Hertuginde Dorotheas brev var upersonligt, men særdeles artigt, og man kan let forestille sig med hvilke følelser den lille fyrstinde begav sig til det fremmede land og den vildfremmede mand, som hun aldrig havde set. Kongen vovede ikke på grund af de politisk urolige forhold selv at rejse til Königsberg, heller ikke turde han lade Dorotheas bror, prins Christian, ledsage prinsessen. Da hun den 22. juni 1526 sejlede fra København, var hun ledsaget af rigsråden

Anders Bille og dennes hustru, Pernille Krognos, og sammen med dem drog Frederik I's hofmester Albert Jepsen Ravensberg og biskoppen af Fyn Knud Henriksen Gyldenstjerne. Af holstenske herrer rejste Johan Rantzau, Wolf Pogwisch og Henning Sehested.

Bryllupshøjtideligheden var i tidens stil med turneringer og mange dages festivitas. Forfatterinden giver en livlig og detaljeret skildring af brylluppet og desuden af hofholdningens indretning og de enkelte hoffolks funktioner.

De politiske forbindelser mellem Danmark og Preussen er indgående behandlet. Det var urolige tider, både mens Frederik I levede og siden under Christian III. Hertuginde Dorothea og Christian III var børn af Frederik I i dennes første ægteskab, og de stod hinanden meget nær, som det fremgår af deres breve. Hertug Albrecht havde et særlig tillidsfuldt forhold til lederen af det tyske kancelli Wolfgang v. Utenhof, og søgte gennem ham at påvirke Christian III for at få støtte til sine udenrigspolitiske formål; men det var begrænset, hvad der kunne opnås. Til gengæld lagde Utenhof ikke skjul på, at han kun havde ringe tanker om Christian III's evner til at regere riger og lande, da denne kom til magten. Han tvivlede i et brev fra 1534 på, at Christian III kunne styrke riget og bringe det i sådan en orden, at den nye konge ikke skulle blive en fattig, ja, en tiggerkonge, sådan som hans far og hans forfædre havde været. Da Christian III blev kronet i 1537, var søsteren og svogeren til stede i København. Da var modsætningerne mellem kongen og Utenhof under udvikling; det preussiske hertugpar søgte at mægle, og det hjalp for en stund; men efterhånden som Christian III frigjorde sig fra Utenhof, svækkedes hertug Albrechts indflydelse. Den dansk-preussiske alliance blev ikke fornyet.

Skildringen af de personlige og po-